

Osídlenie Zvolenskej kotliny od včasného stredoveku do polovice 19. storočia

Ed.: Oto Tomeček

**Banská Bystrica
2009**

Monografia bola vydaná v rámci riešenia grantového projektu VEGA č. 1/4541/07
„Osídlenie Zvolenskej kotliny od včasného stredoveku do polovice 19. storočia“

Venované pamiatke doc. PhDr. Juraja Žudela, DrSc. (1929 – 2009)

Editor:

PhDr. Oto Tomeček, PhD.

Autori:

PhDr. Henrieta Albertová, PhD.

PaedDr. Pavel Hronček, PhD.

PhDr. Marta Mácelová

PhDr. Pavol Maliniak, PhD.

PhDr. Oto Tomeček, PhD.

Recenzenti:

prof. PhDr. Alexander Ruttkay, DrSc.

doc. PhDr. Juraj Žudel, DrSc. †

doc. PhDr. Vladimír Rábik, PhD.

RNDr. Norbert Polčák, PhD.

Vydal: Fakulta humanitných vied Univerzity Mateja Bela v Banskej Bystrici

Tlač: Bratia Sabovci, s. r. o., Zvolen

Rok vydania: 2009

Rukopis neprešiel jazykovou korektúrou. Za jazykovú stránku zodpovedajú autori jednotlivých kapitol.

ISBN 978-80-8083-915-4

EAN 9788080839154

Obsah:

Úvod	4
1. Poloha a územné vymedzenie (Pavel Hronček)	6
2. Stav doterajších výskumov a bádání (Marta Mácelová, Oto Tomeček)	8
3. Slované osídlenie v období od 6. do 12. storočia (Marta Mácelová)	23
4. K okolnostiam vzniku a počiatkom slobodných kráľovských miest Zvolen, Banská Bystrica a Ľubietová (Henrieta Albertová)	49
5. Osídlenie od 13. storočia do konca stredoveku (Pavol Maliniak)	69
6. Osídlenie v novoveku do polovice 19. storočia (Oto Tomeček)	119
Záver	157
Summary	159
Mapové prílohy	

Stav doterajších výskumov a bádání

Marta Mácelová, Oto Tomeček

Historiografia o najstaršom osídlení

Prvý náčrt včasnohistorického osídlenia Zvolenskej stolice podal v druhom zväzku viaczväzkového diela *Notitia Hungariae novae historico geographica* významný vedec 18. storočia Matej Bel (1736). Opierajúc sa o diela antických autorov a svojich spolupracovníkov – historikov označil za „prastarých obyvateľov tohto územia Kvádov, čoskoro nato Slovanov a iné národy, ktoré sa sem sťahovali zo svojich prastarých sídiel. A predsa Slovania obývali tieto karpatské úpätia, ktoré na tejto strane obmýva Hron a na druhej Váh, ak nie nepretržite, dozaista najdlhšie“.¹ Aký pravdivý výrok vedca v čase ešte neobjavených hmotných dokladov!

Predstaviteľ staršej historiografie Václav Chaloupecký pokladal stredoslovenskú oblasť za územie širokých a neosídlených hvozdoz až do počiatku 13. stor.² Toto tvrdenie odmietol Daniel Rapant³ a jasné stanovisko k tomuto problému publikoval Ján Dekan, ktorý poukázal na starú slovanskú sídelnú tradíciu zvolenskej oblasti na základe nálezů byzantského pokladu zo Zemianskeho Vrbovku, datovaného do 7. stor.⁴ Zároveň upozornil na problém nedostatočného výskumu regiónu,⁵ k čomu sa priklonil aj Anton Točík, poukazujúc na prvé dôležité slovanské sídliskové nálezy zo Zvolena a najmenšiu preskúmanosť a intenzitu výskumu oproti západnému a východnému Slovensku.⁶

Prvá syntetizujúca štúdia o slovanskom osídlení vyšla z pera Márie Rejholcovej v sedemdesiatych rokoch 20. storočia. Vo svojej štúdii *Slovanské osídlenie Stredoslovenského kraja*, podala prehľad bádania o slovanskom osídlení stredného Slovenska.⁷ Vyhotovala súpis slovanských lokalít sídliskového charakteru na základe publikovaných náhodných zberov a nálezových správ. Autorka poukázala na riedke osídlenie v zalesnenej časti kotliny, ktoré určite ovplyvnilo prenikanie osídľovacích prúdov a zároveň upozornila na nedostatočný archeologický výskum tejto oblasti.⁸

Počiatky výskumu najstarších dejín Zvolenskej kotliny

S veľkým záujmom o najstaršie pamiatky Horehronia a Zvolenskej kotliny sa stretávame už v 19. storočí. O poznanie tohto regiónu sa zaslúžili významné osobnosti

¹ SOPKO, J.: Preklad vybraných statí z diela Mateja Bela „Notitia Hungariae historico geographica“. In: *Metodický spravodaj Stredoslovenského múzea : Mimoriadne číslo venované 300. výročiu narodenia Mateja Bela*. Banská Bystrica, 1984, s. 16.

² CHALOUPECKÝ, V.: *Staré Slovensko*. Bratislava, 1923, s. 16.

³ RAPANT, D.: O starý Liptov. In: *Bratislava*, VII, 1933, s. 517.

⁴ DEKAN, J.: K problémom slovanského osídlenia na Slovensku. In: *Historica Slovaca*, VI – VII, 1948 – 49, s. 60.

⁵ DEKAN, J. K problémom..., s. 61.

⁶ TOČÍK, A.: Význam posledných archeologických výskumov na Slovensku pre dejiny najstarších Slovanov a Veľkomoravskej ríše. In: *Historický časopis (ďalej HC)*, III, 1955, č. 3, s. 415.

⁷ REJHOLCOVÁ, M.: Slovanské osídlenie Stredoslovenského kraja. In: *Slovenská archeológia (ďalej Slov. Arch.)*, 19, 1971, s. 95-131.

⁸ REJHOLCOVÁ, M.: Slovanské osídlenie..., s. 95.

našich národných dejín, akými sú Andrej Kmeť, Samo Chalupka a MUDr. Ján Petrikovich.⁹ Výstupu na archeologickú lokalitu Hrádok v Hornej Lehote sa počas návštevy Sama Chalupku v roku 1855 zúčastnila aj významná česká spisovateľka Božena Němcová. Opis výstupu a tiež aj správu o archeologických nálezoch publikovala v Památkach archeologických.¹⁰

Koncom 19. a zač. 20. storočia sa archeologickými aktivitami v okolí Zvolena zaoberal prednosta sirotského úradu, súkromný zberateľ Július Thomka, ktorý spolupracoval s veľkostatinským slúžnym Ľudovítom Leustáchom. Sledovali osídlenie na výšinných polohách na Pustom hrade a na Sklenom zámku pri Sielnici¹¹ a s ich menami sa viažu aj prvé výkopy v Detve na polykultúrnej lokalite - Kalamárke.¹² Hradisko na Kalamárke, strategicky výhodne umiestnené na skalnej plošine nad Detvianskou kotlinou, bolo osídlené už na konci mladšej doby bronzovej, v 9. – 8. stor. pred n. l. bolo opevnené kamenno-zemným opevnením.¹³ Osídlenie polohy v protohistorickom období, kedy tu bolo vybudované valové opevnenie v dvoch fázach (doba laténska) až po obdobie sťahovania národov zhodnotil autor systematického výskumu, konaného v rokoch 1986 – 1989, Peter Šalkovský.¹⁴ Nás zaujíma postavenie a úloha slovanského hradiska Kalamárka, ktorú plnilo v rámci včasnostredovekej sídliskovej aglomerácie horného Pohronia a údolia Kriváňa,¹⁵ o čom sa podrobnejšie zmienime v ďalšej časti príspevku.

Sedlo Chrapková pod Kalamárkou navštívil už v roku 1899 preňčovský farár Andrej Kmeť, predseda Muzeálnej slovenskej spoločnosti spolu so svojím priateľom, detvianskym farárom Karolom Antonom Medveckým. Ten vo svojej monografii Detva v časti *Starožitnosti* uvádza, že výsledkom ich snáh bol stredne veľký košík nazbieraných črepov z viackrát prekopaného predhistorického cintorína, ktoré uložili do slovenského múzea.¹⁶ O nálezisku sa zmieňuje aj Ľudovít Vladimír Rizner, ktorý si dopisoval s A. Kmeťom.¹⁷ V roku 1925 publikoval Ján Eisner železný meč z Detvy, ktorý sa nachádzal v martinskom múzeu.¹⁸ Bližšie nálezové okolnosti nie sú známe, meč bol datovaný do 10. stor.¹⁹ Jeho rozborom a popisom sa zaoberal vo svojej štúdii o zbraniach a výzbroji jazdcov 9. až 14. stor. na Slovensku Alexander Ruttkay, zaradil ho medzi meče domácej proveniencie z 9.

⁹ BALAŠA, G.: *Praveké osídlenie stredného Slovenska*. Martin, 1960, s. 6-8.

¹⁰ NĚMCOVÁ, B.: Slovenské starožitnosti. In: *Památky archeologické*, 3, 1859, s. 27.

¹¹ BALAŠA, *Praveké osídlenie...*, s. 9.

¹² THOMKA, J.: Zölyómvármegye őstelepei. In: *Archaeologiai Értesítő*, 11, 1891, s. 300.

¹³ ŠALKOVSKÝ, P.: Výšinné hradisko v Detve – osídlenie v mladšej a neskorej dobe bronzovej. In: *Slov. Arch.*, 49, 2001, s. 39-58.

¹⁴ ŠALKOVSKÝ, P.: Výšinné hradisko v Detve – protohistorické osídlenie. In: *Slov. Arch.*, 50, 2002, s. 99-124; ten istý: *Detva : Praveké a včasnohistorické hradisko k dávnyim dejinám Slovenska*. Nitra, 2009.

¹⁵ ŠALKOVSKÝ, P.: Frühmittelalterlicher Burgwall bei Detva. In: *Slov. Arch.*, 42, 1994, s. 155-185.

¹⁶ MEDVECKÝ, K. A.: *Detva*. Ružomberok, 1905, reedícia Zvolen, 1995, s. 23.

¹⁷ RIZNER, L. V.: Náleziská starožitností v Uhrách. In: *Sborník Muzeálnej slovenskej spoločnosti* (ďalej *Sbor. MSS*) VIII. Turčiansky Sv. Martin, 1903, s. 30.

¹⁸ EISNER, J.: Slovensko a Podkarpatská Rus v době hradištní. In: *Obzor prehistorický*, IV, 1925, s. 59, obr. 1, č. 1.

¹⁹ EISNER, J.: *Slovensko v pravěku*. Bratislava, 1933, s. 251-252.

stor.²⁰ P. Šalkovský predpokladá, že dvojsečný meč s dvojdielnym gombíkom a rovnou priečkou pravdepodobne pochádza z Kalamárky,²¹ resp. z jej okolia.²²

Na mape Slovenska, ktorú zostavila Ľudmila Kraskovská v rámci prezentácie slovanských nálezísk v stati J. Eisnera *Slovensko v dobe kultúry hradištnej* sú uvedené iba tri lokality: Detva, Zvolen – Môťová a Zvolen – Pustý hrad.²³ Už v nasledujúcom roku 1948 bolo pri stavbe rodinných domov vo Zvolene, v polohe Krivá púť porušené sídlisko z 8. – 10. storočia. Záchranný archeologický výskum vykonal Vojtech Budinský-Krička.²⁴ Tento starý miestopisný názov označuje meandrujúci úsek cesty na sútoku Hrona a Slatiny.²⁵ Na stopy slovanského osídlenia na hrádke v Selciach pri Banskej Bystrici poukazujú črepy z povetkomoravského obdobia, nájdené pri prieskume V. Budinského-Kričku.²⁶

Archeologický výskum po roku 1952

Už v roku 1948 pri kopaní vodovodnej ryhy na dvore vtedajšieho gymnázia (neskôr areál Vysokej školy lesníckej a drevárskej, dnes Technická univerzita) porušili robotníci sídliskový materiál. V roku 1952, po nástupe Gejzu Balašu na systematizované miesto archeológa vo vtedajšom Krajskom múzeu v Banskej Bystrici uskutočnil tento záchranný archeologický výskum.²⁷ V hĺbke 25 cm odkryl črepový materiál a zvieracie kosti. Kultúrna vrstva v odpadovej jame, ako ju interpretoval autor, pokračovala až do hl. 160 cm a bolo v nej veľké množstvo zvieracích kostí a skromný keramický materiál.²⁸ V roku 1954 urobil plošný odkryv jedenástimi sondami, pre porušenosť terénu sa nepodarilo zachytiť detaily objektov. Materiál je doposiaľ iba popísaný a nevyhodnotený, rámcovo datovaný do 9. – 12. stor.²⁹ V roku 1958 sa pri kopaní základov pre internát Vysokej školy lesníckej a drevárskej vo Zvolene v hl. 100 cm zistila kultúrna vrstva, obsahujúca keramické fragmenty a archeozoologický materiál. Výskum na porušenej ploche sa neuskutočnil. Nespracované nálezy sú uložené v Lesníckom a drevárskom múzeu vo Zvolene.³⁰ Materiál môžeme rámcovo datovať do 9. stor. V roku 1993 vo výkopovej ryhe v tejto polohe sa získal ďalší

²⁰ RUTTKAY, A.: Waffen und Reiterausrüstung des 9. bis zur ersten Hälfte des 14. Jahrhunderts in der Slowakei (I). In: *Slov. Arch.*, 23, 1975, s. 136-137, obr. 2: 4;3:1; ten istý: *Umenie kované v zbraniach*. Bratislava, 1978, s. 22, obr. 4.

²¹ ŠALKOVSKÝ, P.: *Hradiško v Detve*. Nitra, 1994, s. 8.

²² ŠALKOVSKÝ, P.: *Detva : Praveké...*, s. 87.

²³ EISNER, J.: Slovensko v dobe kultúry hradištnej. In: *Slovenské dejiny I. : Slovensko v praveku*. Bratislava, 1947, mapa XI.

²⁴ BUDINSKÝ-KRIČKA, V.: Niekoľko príspevkov k súpisu pamiatok z doby bronzovej zo stredného a horného Pohronia. In: *Časopis Muzeálnej slovenskej spoločnosti* (ďalej *Čas. MSS*), XXXIX, 1948, s. 61, pozn. 17; ten istý: *nález. správy č. 528/48 a 561/48* – archív Archeologického ústavu SAV (ďalej *AÚ SAV*) v Nitre.

²⁵ MAJTÁN, M.: *Z lexiky slovenskej toponymie*. Bratislava, 1966, s. 60; MÁCELOVÁ, M.: K počiatkom osídlenia Zvolena v stredoveku. In: *Archaeologia historica* 18. Brno, 1993, s. 69.

²⁶ BUDINSKÝ-KRIČKA, V.: *Nálezová správa č. 1835/1950* – archív AÚ SAV v Nitre.

²⁷ BALÁŠA, G.: Žiarové pohrebište zo staršej doby železnej pri Zvolene. In: *Archeologické rozhledy* (ďalej *Arch. Rozhl.*), VII, 1955, s. 751; ten istý: *Praveké...*, s. 85-86.

²⁸ BALÁŠA, G.: Novšie archeologické náleziská a nálezy z južnej oblasti stredného Slovenska. In: *Študijné zvesti AÚ SAV* (ďalej *Štud. Zvesti AÚ SAV*), 11, 1963, s. 198-202.

²⁹ REJHOLCOVÁ, M.: Slovanské osídlenie..., s. 123; tá istá: Okres Zvolen. In: D. Bialeková (ed.): *Pramene k dejinám osídlenia Slovenska z konca 5. až z 13. storočia, II. zväzok, Stredoslovenský kraj*. Nitra, 1992, s. 172.

³⁰ KUKA, P.: Nález slovanskej keramiky vo Zvolene. In: *Štud. Zvesti AÚ SAV*, 6, 1961, s. 286-287.

sídliskový materiál z 9. stor.³¹ Napriek tomu, že v múzeu vo Zvolene vedeli o existencii ďalšieho neopevneného slovanského sídliska, rozprestierajúceho sa na úpätí Veľkej Stráže, nebol v tejto polohe vykonaný predstihový archeologický výskum. Poloha polykultúrneho sídliska bola čiastočne preskúmaná v roku 1981 až po odhumusení celého úseku pripravovaného pod diaľnicu nad čističkou odpadových vôd. Nakoľko horizontálna stratigrafia bola silne porušená, nedal sa identifikovať typ ani rozloha slovanských objektov. Keramika je rámcovo datovaná do konca 8. – 9. stor.³²

Koncom 70. rokov sa vytvorili priaznivé podmienky pre terénne aktivity vo zvolenskom regióne. Aktívne sa na prieskume zúčastnil významný archeológ V. Budinský-Krička, ktorý čiastočne poznal terén už z výskumu a prieskumu uskutočneného v minulosti,³³ spolu so svojim agilným spolupracovníkom Jurajom Macákom počas ich liečebného pobytu v sliačskych kúpeľoch. V roku 1980 našiel V. Budinský-Krička pri prieskume vo Zvolene na ľavobrežnej terase Slatiny v polohe Haputka črepy včasnოსlovenskej keramiky modelovanej v ruke a tiež keramiku obťáčanú na kruhu, ktorú datoval do 7. – 9. stor.³⁴ Gabriel Fusek najstaršie črepy zo Zvolena datuje do I. a nasledujúcich fáz včasnოსlovenského osídlenia.³⁵ Sú to doposiaľ najstaršie včasnოსlovenské nálezy z územia Zvolena.

J. Macák v auguste 1978 pri prieskume ľavobrežnej terasy Badínskoho potoka na rekultivovaných parcelách našiel tri včasnოსredoveké črepy z 9. – 10. stor.³⁶ a na svahu Hrádku v Badíne črepy z 12. – 13. stor.³⁷ V tom istom roku zistil J. Macák rozsiahle slovanské sídlisko, rozkladajúce sa na miernej vyvýšenine v inundácii Hrona, na jeho pravom brehu južne od mesta Sliač v polohe Na kút. Sídlisko pretína štátna cesta vedúca do Zvolena. V. Budinský-Krička ho datuje podľa keramiky do 8. – 9. stor.³⁸

Zásluhou člena Slovenskej archeologickej spoločnosti J. Macáka sa počas rekultivačných prác na ľavobrežnej terase Hrona v r. 1976 zistilo intenzívne osídlenie polohy Horné zeme v Sliači, časti Rybáre.³⁹ Záchranný archeologický výskum realizovalo Stredoslovenské múzeum v Banskej Bystrici v rokoch 1979 – 1980 a 1985 – 1986 pod vedením autorky príspevku a financoval ho Archeologický ústav SAV v Nitre.⁴⁰ Počas štyroch výskumných sezón sa preskúmalo v dvoch slovanských osadách 24 objektov, ktoré boli značne porušené orbou. Vo výplni objektov prevažovala keramika, zvieracie kosti,

³¹ MOSNÝ, P.: Prieskum v okresoch Banská Bystrica a Zvolen. In: *Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku* (ďalej *AVANS*) v r. 1993. Nitra, 1995, s. 99, obr. 62: 6.

³² ŽEBRÁK, P.: Predbežné výsledky záchranného výskumu v okolí Zvolena. In: *AVANS v r. 1981*. Nitra, 1982, s. 311-312.

³³ BUDINSKÝ-KRIČKA, Niekoľko príspevkov..., s. 61.

³⁴ BUDINSKÝ-KRIČKA, V.: Nové nálezy zo Zvolena. In: *AVANS v r. 1980*. Nitra, 1981, s. 54, obr. 27: 6, 11, 13, 15.

³⁵ FUSEK, G.: *Slovensko vo včasnოსlovenskom období*. Nitra, 1994, s. 265.

³⁶ BUDINSKÝ-KRIČKA, V.: Slovanské sídliskové nálezy zo stredného Pohronia. In: *AVANS v r. 1979*. Nitra, 1980, s. 55.

³⁷ BUDINSKÝ-KRIČKA, V.: *Nález. správa č. 8649/78* – archív AÚ SAV v Nitre; MÁCELOVÁ, M.: Praveké a včasnოსhistorické sídliskové nálezy z Badína. In: *AVANS v r. 1978*. Nitra, 1980, s. 169-170; tá istá: Osídlenie Badína v praveku a vo včasnოსm stredoveku. In: S. Moravčík – P. Halaj (eds.): *Pohľad do histórie obce Badín*. Banská Bystrica, 2002, s. 45, obr. 2: 6-8.

³⁸ BUDINSKÝ-KRIČKA, Slovanské sídliskové..., s. 55, obr. 23.

³⁹ BUDINSKÝ-KRIČKA, V.: Slovanské sídlisko v Sliači-Rybároch. In: *AVANS v r. 1977*. Nitra, 1978, s. 56-57.

⁴⁰ MÁCELOVÁ, M.: Slovanské sídlisko v Sliači na Horných zemiach v okrese Zvolen. In: *Stredné Slovensko 2*. Banská Bystrica, 1982, s. 117-132; tá istá: Slovanské sídliská v Sliači, okres Zvolen. In: *Stredné Slovensko 9*. Banská Bystrica, 1990, s. 320-344.

kovový a kostený materiál. V troch včasnოსlovenských objektoch sa našla keramika pražského typu, datovaná do II. a III. fázy, t. j. do 7. stor.⁴¹ Najstaršie datovaná keramika je vyhotovená v rukách a bez výzdoby. Keramika z predveľkomoravského horizontu je vyhotovená technikou obtáčania na pomaly rotujúcom kruhu a datujeme ju na koniec 8. až začiatok 9. stor. Je zdobená jednoduchou i viacnásobnou vlnovkou, zväzkami rýh vyhotovených hrebeňom, hrebeňovými vpichmi a plastickými lištami s výzdobou. Najmladšie datovaná keramika z veľkomoravského obdobia je vyvinutejšia, na dnách sa vyskytujú odtlačky osi hrnčiarskeho kruhu, dna s otláčenou štruktúrou dreva. Zánikový horizont sídliska predpokladáme na konci 9. až začiatku 10. stor.⁴²

Okrem príbytkov sa na slovanskom sídlisku zistili hospodárske ako aj výrobné objekty – hutnícka piecka a kováčska vyhňa.⁴³ Analýza železných predmetov zo sídliska potvrdila vysokú zručnosť slovanských kováčov a znalosť materiálov, čo sa prejavilo v technológii výroby.⁴⁴ Dve slovanské osady čiastočne preskúmané a tretia doložená zberovým materiálom majú roľnícko-chovateľský a remeselnícky charakter. Remeselná výroba sa vo veľkomoravskom období zahŕňovala na spracúvanie železnej rudy z miestnych ložísk, ktoré sú v Sliači zastúpené bahennými rudami.

V Sliači sa na ďalších polohách zistila slovanská keramika, napr. na úpätí Kozáka,⁴⁵ južne od gotického kostola v miestnej časti Hájniky, na Ul. J. Kollára, kultúrna vrstva s črepmi a mazanicou z 9. stor.⁴⁶ V roku 2000 pri výkope kanalizačnej ryhy na Hájnickej ulici v Sliači sa našli slovanské črepy z 9. stor. z tela a dien nádob, s plastickými značkami.⁴⁷ Materiálna kultúra z piatich lokalít z katastra Sliač napovedá o silnej koncentrácii slovanských sídlisk, rozkladajúcich sa na pravom i ľavom brehu Hrona.

Rovnako veľká koncentrácia vo Zvolene upozorňuje na husté osídlenie Zvolenskej kotliny v 7. – 12. storočí. Správnym centrom mikroregiónu Zvolen a Sliač v 9. – 10. stor. bolo hradisko Priekopa. Bolo situované na významnej prístupovej komunikácii z Poiplia do Zvolenskej kotliny. Vypína sa na strategickej vyvýšenine nad sútokom Slatiny a Neresnice vo Zvolene, časti Môľová.⁴⁸ Lokalitu geodeticky zamerlal a uviedol do literatúry už v 30. rokoch Štefan Janšák.⁴⁹ Neveľké hradisko s vnútornou plochou 9891 m² bolo pomenované podľa hlbkej priekopy na juhovýchodnej strane, ktorá ho oddeľovala od hrebeňa. Bola súčasťou fortifikácie, kým nebola zasypaná pri budovaní prístupovej cesty do záhradkárskej osady. Hradisko bolo zapísané do štátneho zoznamu kultúrnych pamiatok pod. č. Ss/1205 v roku 1963, ale už v roku 1967 tu bola zriadená záhradkárska osada.⁵⁰ Archeologický výskum realizovalo Stredoslovenské múzeum v Banskej Bystrici v spolupráci

⁴¹ FUSEK, Slovensko vo včasnოსlovenskom..., s. 246.

⁴² MÁCELOVÁ, Slovanské sídliská..., s. 344.

⁴³ MIHOK, Ľ. – PRIBULOVÁ, A. – FRÖHLICHOVÁ, M. – MÁCELOVÁ, M.: Výskum výroby a spracovania železa na slovanskom sídlisku Sliač – Horné zeme. In: *Slov. Arch.*, 45, 1997, s. 444.

⁴⁴ PRIBULOVÁ, A. – MIHOK, Ľ. – MÁCELOVÁ, M.: Metalografický rozbor železných predmetov zo slovanského sídliska Sliač – Horné zeme. In: *Štud. Zvesti AÚ SAV*, 34, 2002, s. 189-203.

⁴⁵ BUDINSKÝ-KRÍČKA, Slovanské sídlisko..., s. 57.

⁴⁶ MOSNÝ, Prieskum v okresoch..., s. 99, obr. 62: 2, 5.

⁴⁷ MÁCELOVÁ, M. – MALČEK, R.: Nové nálezy zo Sliača. In: *AVANS v r. 2000*. Nitra, 2001, s. 149-150, obr. 80: 1, 2, 4.

⁴⁸ MÁCELOVÁ, M.: Príspevok k stredovekému osídleniu Zvolena. In: *Archaeologia historica* 14. Brno, 1989, s. 171-180.

⁴⁹ JANŠÁK, Š.: Staré osídlenie Slovenska. In: *Sbor. MSS, XXIV*, 1930, obr. 67.

⁵⁰ MÁCELOVÁ, Príspevok k stredovekému..., s. 173.

s Archeologickým ústavom SAV v Nitre pod vedením autorky v rokoch 1988 – 1992.⁵¹ V areáli hradiska sa preskúmalo 12 objektov, datovaných keramikou do 9. – 11. stor. Po začlenení zvolenského územia do Uhorského kráľovstva stratilo hradisko svoj strategický význam.

Strážnu i vojenskú funkciu vo zvolenskom regióne plnilo aj hradisko v Detve na Kalamárke, ktoré systematicky skúmal P. Šalkovský, vedecký pracovník AÚ SAV v Nitre v rokoch 1986 – 1989.⁵² Bolo opevnené valom s kamennými plentami a je datované do neskoroveľkomoravského až poveľkomoravského obdobia. Neveľké výšinné hradisko strážilo horský prechod z Poiplia údolím Kriváňa do Zvolenskej kotliny v období staromaďarského ohrozenia a plnilo funkciu správneho strediska Podpoľania.⁵³ Na hradisku sa zistili nálezy, ktoré dokladajú prítomnosť sociálne privilegovanej vojenskej vrstvy.

Prieskumom a zbermi po jesennej orbe získala autorka v rokoch 1985 – 1986 slovanský keramický a archeozoologický materiál aj v Hronseku, v záhrade gotického kaštieľa⁵⁴ a v katastri Veľkej Lúky v polohe Kratiny.⁵⁵

V severnej časti Zvolenskej kotliny sa počas výskumu stredovekej architektúry v Banskej Bystrici v dvornom trakte na Nám. SNP č. 3 zistila kultúrna vrstva s nálezmi slovanskej keramiky z 9. stor.⁵⁶ Najsevernejšie nálezy slovanskej keramiky zo Zvolenskej kotliny pochádzajú zo Slovenskej Ľupče. Našli sa na juhozápadnom okraji obce na svahu pri potoku Istebník v polohe Horný Istebník⁵⁷ a na pravobrežnej terase rieky Hron v polohe Brvnišťa a sú datované do 9. – 10. stor.⁵⁸ Z návršia Ľupčianskeho zámku pochádza údajne strelka s tuľajkou, ale jej datovanie nie je známe.⁵⁹

Ďalšia etapa zintenzívnenia bádania vo Zvolenskej kotline začala v roku 2007, keď vo Zvolene bolo zriadené vysunuté pracovisko Archeologického ústavu SAV v Nitre. Na výskumných prácach a prieskume regiónu sa podieľajú traja mladí archeológovia, čo sa prejavilo zintenzívnením terénnych aktivít vo Zvolenskej kotline. V priebehu rokov 2007 – 2009 bolo zistených päť nových slovanských lokalít a to vo Vígľaši, časti Pstruša v polohe Kostolisko, vo Vľkanovej pod Peťovským hájom, vo Zvolene na Nám. SNP.⁶⁰ Dve najnovšie zistené lokality evidujeme vo Zvolene v polohe terajšej Môťovskej priehrady, kde sa po vypustení vodnej nádrže našiel slovanský materiál z 8. – 9. stor. a v Banskej Bystrici, časti Senica.⁶¹ Vyššie uvedené skutočnosti potvrdzujú predpoklady J. Dekana, že oblasť Zvolenskej kotliny má rovnako starú tradíciu slovanského osídlenia ako západné Slovensko a málo vedomostí o osídlení je dôsledok jej nedostatočného výskumu.⁶²

⁵¹ MÁCELOVÁ, M.: Prvá sezóna výskumu hradiska Priekopa vo Zvolene. In: *AVANS v r. 1988*. Nitra, 1990, s. 107; tá istá: Pokračovanie výskumu hradiska Priekopa vo Zvolene. In: *AVANS v r. 1992*. Nitra, 1993, s. 94-95.

⁵² ŠALKOVSKÝ, Frühmittelalterlicher Burgwall..., s. 155-185.

⁵³ ŠALKOVSKÝ, P.: Praveké a včasnohistorické osídlenie Detvy. In: T. Figurová (ed.): *Detva : Tradície, premeny a súčasnosť*. Detva, 2006, s. 22.

⁵⁴ MÁCELOVÁ, Slovenské sídliská..., s. 344.

⁵⁵ Nepublikovaný slovanský materiál je uložený v depozite SM v Banskej Bystrici.

⁵⁶ MÁCELOVÁ, M.: Požiarom zaniknutý zrubový objekt z 15. storočia v Banskej Bystrici. In: *Archaeologia historica* 21. Brno, 1996, s. 425.

⁵⁷ MOSNÝ, Prieskum v okresoch..., s. 99.

⁵⁸ MOSNÝ, P.: Výsledky prieskumu v Ľupčianskej doline. In: *AVANS v r. 1996*. Nitra, 1998, s. 120.

⁵⁹ BALÁŠA, Praveké osídlenie..., s. 82.

⁶⁰ Za informácie o lokalitách srdečne ďakujem J. Beljakovi. Správy o slovanských lokalitách sú uvedené v AVANS-och za roky 2007 a 2008, ktoré sú v tlači.

⁶¹ Za informáciu o lokalite ďakujem J. Beljakovi.

⁶² DEKAN, K problémom..., s. 60, 61.

Historiografia k dejinám osídlenia od 13. storočia

Stupeň spracovania osídlenia jednotlivých častí kotliny od 13. storočia je rôzny. Doposiaľ hlavný dôraz sa kládol na spracovanie osídlenia v stredoveku. Dôvodom bol fakt, že práve v tomto období sa položili základy súčasného osídlenia oblasti a ešte do konca stredoveku sa na väčšine územia kotliny proces osídlenia z veľkej časti aj zavŕšil. Úplne mimo pozornosti záujmu historickej vedy až doposiaľ zostával vývoj roztrateného kopaničiarskeho osídlenia na okolí Detvy.

Počiatkový záujem o dejiny skúmaného regiónu súvisí so samotnými začiatkami vedeckého výskumu na Slovensku. Jedným z jeho prvých priekopníkov bol Matej Bel. Svoj blízky vzťah k regiónu (bol rodákom z Očovej) zúročil v podrobnom spracovaní Zvolenskej stolice v 2. zväzku svojho monumentálneho vlastivedného diela *Notitia Hungariae novae historico geographica*.⁶³

Základné údaje o obciach Uhorska obsahujúce používané názvy sídla, ich kategorizáciu, údaje o konfesijnej príslušnosti obyvateľov, existencii učiteľa resp. školy a prevládajúcej reči miestneho obyvateľstva v rámci jednotlivých sídel boli zaradené do úradného lexikónu nesúceho názov *Lexicon Universorum Regni Hungariae locorum populosorum*, známeho tiež ako Tereziánsky lexikón sídel. Tento je možné študovať hlavne z jeho maďarského vydania,⁶⁴ alebo podľa spracovania A. Petrova.⁶⁵

So zhrnutím základných údajov o obciach Uhorska podľa vtedajšieho stavu poznania sa môžeme oboznámiť ešte aj v dnes často citovaných súkromných miestopisných slovníkoch. Medzi najstaršie takéto slovníky pochádzajúce z konca 18. storočia patria nemecky písaný slovník Jána Mateja Korabinského⁶⁶ a maďarsky písaný slovník Andrása Vályiho.⁶⁷ V oboch slovníkoch sa objavili údaje o väčšine skúmaných obcí Zvolenskej kotliny. Za ich nedostatok možno považovať hlavne obsahovo nejednotné vypracovanie hesiel. Podrobnejšie boli vypracované iba heslá o mestách. Informácie o ostatných sídlach sú mimoriadne strohé a pre potreby výskumu osídlenia len veľmi málo využiteľné. Na obsahu oboch prác sa prejavila vtedajšia úroveň vedy a poznania. Z dnešného pohľadu sú tu prezentované názory ohľadom počiatkov osídlenia poväčšine zastarané a dnes prekonané. Podobný účel pre poznanie stavu obdobia v 1. polovici 19. storočia plnia mladšie miestopisné slovníky Eleka Fényesa.⁶⁸

Systematickejšie sa pokúsil načrtnúť históriu jednotlivých obcí Zvolenskej stolice František Viťazoslav Sasinek.⁶⁹ Zo skúmaného územia Zvolenskej kotliny venoval niekde väčšiu, inde menšiu, pozornosť 49 obciam. Ani v jeho práci však nenachádzame zmienky o všetkých tu existujúcich sídlach. Práca je ovplyvnená dobou v ktorej vznikla, ako aj osobným záujmom pisateľa. Ako kňaz a cirkevný historik sa zameriaval hlavne na náčrt cirkevných dejín. Z hľadiska poznania vtedajšej úrovne výskumu osídlenia sú dôležité v niektorých prípadoch uvádzané prvé písomné zmienky o sídlach, či úvahy o pôvode

⁶³ BEL, M.: *Notitia Hungariae novae historico geographica*. Tomus secundus. Viennae, 1736.

⁶⁴ *Magyarország helységeknek 1773-ban készült hivatalos összeírása*. Budapest, 1920.

⁶⁵ PETROV, A.: *Národopisná mapa Uher podle úředního lexikonu osad z roku 1773*. Praha, 1924.

⁶⁶ KORABINSKY, J. M.: *Geographisch-historisches und Produkten Lexikon von Ungarn*. Preßburg, 1786.

⁶⁷ VÁLYI, A.: *Magyar országnak leírása 1 – 3*. Budán, 1796 – 1799.

⁶⁸ FÉNYES, E.: *Magyar Országnak, hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statistikai és geographiai tekintetben I – VI*. Pesten, 1836 – 1840; FÉNYES, E.: *Magyarország geographiai szótára*. Pest, 1851.

⁶⁹ SASINEK, F. V.: Zvolenská župa. In: *Slovenský letopis pre históriu, topografiu, archeológiu a etnografiu*, I, 1876, s. 121-155 a s. 191-220.

pomenovania sídla. F. V. Sasínek patril tiež medzi prvých autorov, ktorí sa zaoberali dejinami hradov ležiacich na území kotliny.⁷⁰

Spomedzi maďarsky písaných prác je potrebné spomenúť prvé pokusy o náčrt dejín Zvolenskej stolice, ktoré boli napísané ešte na samotnom sklone 19. storočia a začiatku 20. storočia Béloom Grünwaldom⁷¹ a Gyulom Lovcsányim.⁷² O niečo neskôr začal na pokračovanie vychádzať podrobný miestopis Zvolenskej stolice od Alexandra Kardoša.⁷³ Pre rozvoj miestnych dejín mal dôležitý význam aj vznik Zvolenských novín, v ktorých v rokoch 1910 – 1911 na pokračovanie vychádzali dejiny obcí Zvolenskej stolice.⁷⁴

Približne od polovice 19. storočia sa stretávame tiež s pokusmi o vypracovanie prvých podrobnejších dejín miest a mestečiek. Prvé skromnejšie pokusy o náčrt ich dejín, publikované v rôznych článkoch a štúdiách,⁷⁵ vystriedali snahy o vydanie prvých mestských monografií. Medzi priekopnícke v tomto smere môžeme zaradiť po nemecky písané práce prírodovedca Andreasa Zipsera⁷⁶ a banskobystrického biskupa Arnolda Ipolyiho.⁷⁷ Prvým takýmto už po slovensky písaným výstupom bola na konci 19. storočia vydaná práca o dejinách slobodného kráľovského mesta Zvolen, ktorej autorom bol miestny notár Juraj Bánik.⁷⁸

Dejinám Banskej Bystrice, ale aj jej bezprostredného okolia venoval vo viacerých čiastkových prácach pozornosť Emil Jurkovich. Vyvrcholením jeho práce na výskume regiónu mala byť prvá veľká monografia mesta, napísanie ktorej si u Jurkovicha objednali vtedajší mestskí predstavitelia. Vzhľadom na zmenu politických pomerov a odsťahovanie autora do Budapešti nebola už v novovzniknutom Československu vôľa rozsiahlu maďarsky písanú Jurkovichovu prácu vydať. Mesto síce od autora odkúpilo rukopis,⁷⁹ k jeho vydaniu však pristúpilo až v roku 2005 pri príležitosti 750. výročia udelenia mestských výsad.⁸⁰

Na rozdiel od v danej dobe nevydanej práce o dejinách Banskej Bystrice sa autorovi už počas jeho maďarského pôsobenia podarilo vydať prácu o dejinách Ľupčianskeho hradu a

⁷⁰ SASINEK, F. V.: Výglešský hrad. In: *Slovenský letopis pre históriu, topografiu, archeológiu a etnografiu*, I, 1876, s. 285-291; SASINEK, F. V.: Zvolensko Ľupčanský zámok. In: *Letopis Matice Slovenskej*, 11, 1874, sv. 2, s. 5-18.

⁷¹ GRÜNWARD, B.: *Zólyom megye*. Budapest, 1891.

⁷² LOVCSÁNYI, G.: *Zólyom megye*. In: *Az Osztrák-Magyar Monarchia irásban és képekben : Magyarország VI. Felső Magyarország II*. Budapest, 1900.

⁷³ KARDÓŠ, A.: Z miestopisu Slovenska : Zvolenská stolica. In: *Časopis Muzeálnej slovenskej spoločnosti*, 12, 1909, s. 61-63, s. 88-90 a *Časopis Muzeálnej slovenskej spoločnosti*, 13, 1910, s. 11-13, s. 41-46 a s. 100-106.

⁷⁴ Podľa: HORVÁTH, P.: Slovenská regionálna historiografia v 19. storočí. In: *HČ*, 29, 1981, č. 2, s. 239.

⁷⁵ CHALUPKA, J.: Ľupča Zvolenská či Slovenská. In: *Hronka*, 2, 1837, s. 54-61; CHRÁSTEK, M.: Baňská Bystrica : Opis historicko-topografický. In: *Slovenská čítanka*, I, 1864, s. 308-315; BÁNIK, J.: Slobodné a kráľovské mesto Zvolen. In: *Národný kalendár*, II, 1867, s. 160-190; SASINEK, F. V.: K dejepisu Zvolena. In: *Slovenský letopis pre históriu, topografiu, archeológiu a etnografiu*, III, 1879, s. 64; TOMKULJAK, P.: Detva. In: *Tovaryšstvo*, 1, 1893, s. 211-217; BUDAY, A.: Baňská Bystrica a jej okolie. In: *Slovenské pohľady*, 22, 1902, s. 74-94.

⁷⁶ ZIPSER, A.: *Neusohl und dessen Umgebungen*. Ofen, 1842.

⁷⁷ IPOLYI, A.: *Geschichte der Stadt Neusohl*. Wien, 1875.

⁷⁸ BÁNIK, J.: *Slobodné a kráľovské mesto Zvolen : Opis historicko-topografický*. Turč. Sv. Martin, 1891.

⁷⁹ JURKOVICH, E.: *Besztercebánya sz. kir. város Monographiája*. Budapest, 1922. (Rukopis uložený v Štátnom archíve v Banskej Bystrici, pobočka Banská Bystrica)

⁸⁰ JURKOVICH, E.: *Dejiny kráľovského mesta Banská Bystrica*. Preložil Imrich Nagy. Banská Bystrica, 2005.

jeho panstva.⁸¹ V nej načrtol aj počiatky a vývin jednotlivých obcí panstva, ktoré svojou západnou časťou zasahovalo na územie Zvolenskej kotliny. Dejiny Vígľašského hradu, ležiaceho tiež na okraji kotliny, spracoval už niekoľko rokov predtým Michal Matunák.⁸²

Na začiatku 20. storočia vznikla aj prvá monografia mestečka Detva. Išlo o jednu z vôbec prvých vlastivedných monografií na Slovensku. Jej autorom bol miestny farár Karol Anton Medvecký.⁸³ V úvodných častiach práce sa autor venoval najprv územiu, na ktorom bola Detva založená. Oboznamuje čitateľa s viacerými názormi na etymológiu mena Detva. Podrobnejšie sa venuje tureckým vpádom na územie Vígľašského panstva. V ďalších častiach práce sa zamerával hlavne na založenie Detvy a jej ďalší historický vývoj. V prílohe monografie autor publikoval viaceré dobové listiny dôležité z hľadiska výskumu historického osídlenia Podpoľania. Samotnému procesu osídľovania okolia Detvy a vzniku roztrateného kopaničiarskeho osídlenia sa však už bližšie nevenoval.

Obecné monografie ostatných sídel na území kotliny vznikali predovšetkým v druhej polovici 20. storočia. Pre tieto je však väčšinou typický menší záujem o najstaršie dejiny. Naopak v popredí bola skôr povstalecká história a povojnový rozvoj v ére socializmu.

Tento typ publikácií čiastočne reprezentuje aj novšia monografia Detvy od dlhoročného kronikára mesta Ferdinanda Zlatoňa,⁸⁴ prvá monografia Očovej,⁸⁵ ale aj monografia obce Poniky. Počiatky osídlenia a najstaršie dejiny obce Poniky pre publikáciu spracovala renomovaná historička Darina Lehotská v spoluautorstve s Jánom Zemkom.⁸⁶

Vzhľadom na rovnakého zostavovateľa má podobnú štruktúru aj v poradí už tretia monografia Detvy.⁸⁷ Historická časť publikácie pochádzajúca z pera Dariny Lehotskej prevažne preberá štruktúru state venovanej dejinám Detvy z pôvodnej monografie K. A. Medveckého. Len v niektorých pasážach autorka Medveckého text dopĺňa podrobnejším vysvetlením, v zásade však neprináša nič nové o histórii Detvy ani o počiatkoch lazov v jej okolí.⁸⁸

Publikácia o obci Sliač od Milana Gajdoša obsahuje iba stručný náčrt najstarších dejín pôvodných obcí Hájniky a Rybáre.⁸⁹ Len stručná brožúra zameraná hlavne na novšie dejiny vyšla o obci Kremnička.⁹⁰

Výnimku z uvedeného trendu „socialistických“ publikácií predstavuje monografia obce Podkonice, ktorá je zameraná hlavne na národopis.⁹¹ V historickej časti práce autor okrem iného zaujal stanovisko aj k otázke sídla *Konice*, ktoré pokladá za priameho predchodcu neskorších Podkoníc.

Monografiu Banskej Bystrice mal nahradiť jubilejný zborník vydaný pri príležitosti 700. výročia udelenia mestských práv. Otázkam založenia a najstarším dejinám mesta sa vo

⁸¹ JURKOVICH, E.: *Zólyomlipcse várának és uradalmának története*. Pécssett, 1929.

⁸² MATUNÁK, M.: *Végheles vára*. Breznóbánya, 1904; MATUNÁK, M.: *Vígľašský zámok*. 2. vyd. Zvolen, 1960.

⁸³ MEDVECKÝ, K. A.: *Detva*. Ružomberok, 1905; MEDVECKÝ, K. A.: *Detva*. 2. vyd. Zvolen, 1995.

⁸⁴ ZLATOŇ, F. (ed.): *Detva*. Martin, 1973.

⁸⁵ *Očová, Očová...* Bratislava, 1979.

⁸⁶ LEHOTSKÁ, D. – ZEMKO, J.: Prvotné osídlenie a vznik obce. In: ZEMKO, J. a i.: *Poniky 700 ročné*. Martin, 1982.

⁸⁷ ZEMKO, J. a i.: *Detva*. Martin, 1988.

⁸⁸ LEHOTSKÁ, D.: Z histórie. In: ZEMKO, J. a i.: *Detva*. Martin, 1988, s. 21-49.

⁸⁹ GAJDOŠ, M. a i.: *Sliač*. Martin, 1977.

⁹⁰ LIČKO, M. – TAKÁČ, L.: *Kremnička*. Banská Bystrica, 1964.

⁹¹ GREGORČOK IGOVÁN, A.: *Podkonice : Historicko-národopisná monografia*. Martin, 1977.

svojom príspevku venovala Alžbeta Gáčová.⁹² Počiatky mesta Ľubietová v samostatnej štúdii načrtol Vojtech Bolerázsky.⁹³

Cennými prácami pre regionálny historický výskum sa v tomto období stali *Slovník obcí Banskobystrického okresu*,⁹⁴ *Vlastivedný slovník obcí na Slovensku*⁹⁵ a tesne pred nežnou revolúciou vydaná práca *Z histórie a súčasnosti Banskobystrického okresu* s veľmi hodnotným príspevkom Júliusa Albertyho.⁹⁶

Zvýšený záujem o miestne dejiny a vydávanie obecných vlastivedných monografií, ale aj rôznych menších publikácií a brožúr registrujeme hlavne po roku 1989. Od tohto obdobia až do súčasnosti sme zaregistrovali vydanie publikácií o obciach Badín,⁹⁷ Čerín,⁹⁸ Dolná Mičiná,⁹⁹ Hiadeľ,¹⁰⁰ Hrochoť,¹⁰¹ Hronsek,¹⁰² Horná Mičiná,¹⁰³ Kováčová,¹⁰⁴ Kremnička,¹⁰⁵ Kriváň,¹⁰⁶ Môlča,¹⁰⁷ Môťová,¹⁰⁸ Očová,¹⁰⁹ Podkriváň,¹¹⁰ Priechod,¹¹¹ Sebedín – Bečov,¹¹² Selce,¹¹³ Slovenská Ľupča,¹¹⁴ Strelníky,¹¹⁵ Vígľaš,¹¹⁶ Zolná.¹¹⁷ Nedeliteľnou časťou týchto publikácií sú aj state o počiatkoch a dejinách obcí. Absenciu monografie obce Zvolenská Slatina aspoň čiastočne nahrádza menšia odborná štúdia zameraná na jej najstaršie dejiny.¹¹⁸

V tomto období vyšla aj nová moderná monografia mesta Zvolen, v ktorej stredoveké dejiny mesta spracoval Richard Marsina.¹¹⁹ Vo svojom príspevku nadviazal na štúdiu

⁹² GÁČOVÁ, A.: Mesto za feudalizmu. In: *Banská Bystrica : Sborník prác k 700. výročiu založenia mesta*. Martin, 1955.

⁹³ BOLERÁZSKY, V.: Príspevok k vzniku a najstarším dejinám slobodného kráľovského banského mesta Ľubietová. In: *Historický zborník kraja IV*. Banská Bystrica, 1968, s. 363-368.

⁹⁴ *Slovník obcí Banskobystrického okresu*. Zostavil Štefan Pisoň. Banská Bystrica, 1968.

⁹⁵ *Vlastivedný slovník obcí na Slovensku I. – III*. Bratislava, 1977-1978.

⁹⁶ ALBERTY, J.: Z dejín feudalizmu a kapitalizmu. In: *Z histórie a súčasnosti Banskobystrického okresu*. Zostavil Stanislav Kmeť. Martin, 1989, s. 31-124.

⁹⁷ *Pohľad do histórie obce Badín*. Zostavili Stanislav Moravčík – Pavol Halaj. Banská Bystrica, 2002.

⁹⁸ JANOTKOVÁ, Z.: *Čerín*. Banská Bystrica, 1994.

⁹⁹ ŠTASTNÁ, R. a i.: *Dolná Mičiná 1402 – 2002*. Dolná Mičiná, 2002.

¹⁰⁰ JANOTKOVÁ, Z.: *Hiadeľ 1424 – 1994*. Banská Bystrica, 1994.

¹⁰¹ *Hrochoť : vrchárske srdce Podpoľania*. B. m., 1997.

¹⁰² *Hronsek : história a súčasnosť*. Zostavili Stanislav Matejkin – Dušan Bohuš. Banská Bystrica, 2000.

¹⁰³ CHROMEKOVÁ, V. – BITUŠÍKOVÁ, A.: *Horná Mičiná : Pamätnica k 700. výročiu založenia obce*. Banská Bystrica, 1993.

¹⁰⁴ BEŇUŠKA, J.: *Kováčová : história a súčasnosť*. Zvolen, 2004.

¹⁰⁵ *Kremnička 710 – ročná : 1291 – 2001*. Kremnička, 2001.

¹⁰⁶ BEŇUŠKA, J.: *Kriváň : história a súčasnosť*. Zvolen, 2005.

¹⁰⁷ *Naša obec Môlča*. Zostavila Anna Ľureková. Môlča, 2002.

¹⁰⁸ BARTOŠ, O. a i.: *Môťová známa – neznáma*. Zvolen, 1997.

¹⁰⁹ ALBERTY, J. a i.: *Očová : história a súčasnosť*. Žilina, 1999.

¹¹⁰ BEŇUŠKA, J.: *Podkriváň : história a súčasnosť*. Podkriváň, 2006.

¹¹¹ CHROMEKOVÁ, V. a i.: *Priechod : Od najstarších dejín po prah 3. tisícročia*. Priechod, ca 2001.

¹¹² HALAJ, J.: *Sebedín – Bečov, monografia*. Sebedín – Bečov, 1996.

¹¹³ *Selce*. Zostavili Marta Mlichová – Štefan Mlich. Selce, 2002.

¹¹⁴ ORAVSKÝ, H.: *Slovenská Ľupča*. Martin, 1990.

¹¹⁵ CHROMEKOVÁ, V. – BITUŠÍKOVÁ, A. – VRTEĽ, L.: *Dejiny obce Strelníky*. Strelníky, 1994.

¹¹⁶ SLIACKY, M.: *Vígľaš – 600 rokov*. Vígľaš, 1993.

¹¹⁷ HALAJ, J.: *Povstalecká obec Zolná, časť Zvolena*. Bratislava, 1994.

¹¹⁸ MAJTÁN, M.: Názov a najstaršie dejiny Zvolenskej Slatiny (do konca 15. storočia). In: *HC*, 46, 1998, č. 2, s. 289-293.

¹¹⁹ MARSINA, R.: História do začiatku 16. storočia. In: *Zvolen : Monografia k 750. výročiu obnovenia mestských práv*. Zostavila Viera Vaníková. Zvolen, 1993, s. 39-52.

Alexandra Zrebeného,¹²⁰ rovnako ako aj na vlastnú staršiu štúdiu.¹²¹ Podstatné výsledky archeologického výskumu zvolenského Pustého hradu prezentoval v ďalšej knižnej publikácii o meste Zvolen Václav Hanuliak.¹²² Zaujímavý príspevok k počiatkom Zvolena len nedávno publikoval Ján Lukačka.¹²³

Podobnú monografiu ako Zvolen zatiaľ nemá krajské mesto Banská Bystrica. Pri príležitosti 750. výročia udelenia mestských výsad neúspešné, pôvodne plánované, vydanie modernej monografie mesta nahradilo len už spomínané vydanie starej Jurkovichovej práce a ďalší jubilejný vedecký zborník. V ňom najmä príspevky Ferdinanda Uličného¹²⁴ a Vladimíra Rábika¹²⁵ prinášajú niekoľko zaujímavých poznatkov a postrehov k počiatočným fázam vývoja mesta.

Úplne bokom doposiaľ zostáva podrobnejšie monografické spracovanie dedín pričlenených k aglomerácii mesta Banská Bystrica. Strata obecnej samosprávy a prisťahovanie cudzieho obyvateľstva prispeli k strate historickej identity týchto v minulosti samostatných dedín a dokonca jedného mestečka. Mnohé tieto sídla väčšinou úplne územne zrástli s Banskou Bystricou a vznikli tu veľké sídliská. Mnohí tunajší obyvatelia si tak už dnes ani neuvedomujú, že v minulosti išlo o samostatné sídla so svojou vlastnou, hoci s Banskou Bystricou úzko spätou, históriou. Takýmito kedysi samostatnými sídlami, dnes len miestnymi časťami, ležiacimi ešte na území kotliny sú Radvaň, Kráľová, Kremnička, Rakytovce, Iliáš, Podlavice, Skubín, Kostiviarska, Jakub, Sásová, Rudlová, Senica, Majer a Šalková. Okrem Radvane, ktorá sa dočkala svojej monografie len prednedávnom,¹²⁶ ostatné sídla na spracovanie svojich dejín ešte len čakajú.

Cielený záujem o vývoj osídlenia na území Zvolenskej kotliny možno dať do súvislosti s rozvojom záujmu o výskum vývoja osídlenia na Slovensku. Ten podnietila hlavne známa akademická diskusia medzi Václavom Chaloupeckým a jeho žiakom Alexandrom Húščavom na jednej strane a Danielom Rapantom na strane druhej. Systematickejšie sa potom výskum historického osídlenia rozvíjal najmä v nadväznosti na rozvoj archeologického výskumu predhistorického, včasnohistorického a včasnostredovekého osídlenia až v povojnovom období.

Medzi priekopnícke diela v tomto smere patrí predovšetkým práca Mikuláša Mišika, ktorý sa ako prvý pokúsil načrtnúť niektoré problémy osídľovania regiónu územne podliehajúceho pod správu Zvolena.¹²⁷ Vo svojej rozsiahlej štúdii sa zamerail na počiatky stredovekého osídlenia. V samostatných častiach venoval pozornosť pripojeniu skúmanej oblasti k Uhorsku, problematike kolonizácie, počiatkom hradu Zvolen, územnej a cirkevnej správe. Taktiež sa vyjadril k otázkam vlastníctva pôdy a k otázkam právneho, sociálneho a ekonomického postavenia obyvateľstva. Napriek tomu, že niektoré jeho zistenia sú vďaka novším výskumom prekonané a niektoré predostreté otázky zodpovedané, autor priniesol

¹²⁰ ZREBENÝ, A.: Zvolen do roku 1526. In: *Stredné Slovensko 5*. Martin, 1986, s. 59-80.

¹²¹ MARSINA, R.: K najstarším dejinám Zvolena. In: *HČ*, 37, 1989, č. 6, s. 793-805.

¹²² HANULIAK, V.: Pustý hrad. In: *Zvolen : Premeny mesta*. Zostavil Dalimír Žiak. Zvolen, 1998.

¹²³ LUKAČKA, J.: Predprivilegiálny vývin Zvolena. In: *Zvolen 1243 – 2008 : Zborník príspevkov z vedeckých konferencií*. Zvolen, 2008, s. 28-30.

¹²⁴ ULIČNÝ, F.: Mesto Banská Bystrica okolo roku 1255. In: *Minulosť a prítomnosť Banskej Bystrice I*. Banská Bystrica, 2006, s. 5-15.

¹²⁵ RÁBIK, V.: „Comes Andreas fidelis villicus noster de Byzterchebana“ : K počiatkom mesta Banská Bystrica. In: *Minulosť a prítomnosť Banskej Bystrice I*. Banská Bystrica, 2006, s. 32-45.

¹²⁶ SKLENKA, V. – PECNÍK, M. a i.: *Radvaň : monografia mestečka*. Banská Bystrica, 2009.

¹²⁷ MIŠÍK, M.: K otázkam osídlenia Zvolena. In: *Historický zborník kraja IV*. Banská Bystrica, 1968, s. 5-53.

množstvo doposiaľ akceptovaných téz o počiatkových etapách osídľovania Zvolenskej kotliny.

Veľmi stručná práca archeológa Gejzu Balašu o roztratenom osídlení vo Zvolenskom okrese má len informatívny charakter.¹²⁸ Okrem geografického rozdelenia tohto špecifického osídlenia podľa centier, ktorými podľa autora sú na území kotliny Detva (Detvianske lazy), Zvolenská Slatina (Slatinské lazy), Očová (Očovské lazy) a Hriňová (Hriňovské lazy), jeho práca neprináša žiadne údaje ohľadom vzniku a vývoja tohto osídlenia. Podobne len stručný náčrt osídlenia Zvolenskej stolice, v rámci ktorej ležala skúmaná kotlina, predstavil v monografii *Stolice na Slovensku* Juraj Žudel.¹²⁹

Zatiaľ najpodrobnejšie sa problematikou stredovekého osídlenia na území Zvolenskej kotliny zaoberala Mária Ďurková. V štúdií venovanej osídleniu Zvolenskej kotliny predstavila najstaršie známe písomné správy o jednotlivých obciach.¹³⁰ Okrem známych faktov osobitnú pozornosť upriamila aj na množstvo podľa nej zaniknutých dedín existujúcich v tomto geografickom priestore v stredoveku. Medzi tieto zaradila sídla Duby, Závađa, Urpín, Gubafalwa, Mertelhaza, Platino, Redek, Trebuľa, Stojanova Lúka (Saulfalwa), Istubna a Ostrá Lúka.

V samostatnej štúdií venovala Mária Ďurková pozornosť osídleniu Vígľaškého panstva ležiaceho v juhovýchodnej časti kotliny.¹³¹ V nej správne konštatuje, že najstaršie zmienky o sídlach na území panstva zachytávajú tieto sídla už ako existujúce a preto ich skutočný vznik musíme posunúť do starších období. V staršej literatúre k pomerne častému stotožňovaniu Vígľaša s osadou križiakov, spomínanou v registroch pápežských decimátorov v 30. rokoch 14. storočia, zaujíma negatívne stanovisko. Spolu s tým tak odmieta aj pripisovanie zásluh križiakom na založení hradu.

Na uvedenú štúdiu o osídlení Vígľaškého panstva v stredoveku chronologicky nadväzuje štúdiá rovnakej autorky o vzniku Detvy.¹³² Po úvodnej rekapitulácii procesu osídlenia Vígľaškého panstva sa v nej venuje výlučne založeniu Detvy a jej najstarším dejinám do konca 18. storočia. Oproti starším prácam K. A. Medveckého a D. Lehotskej posúva vznik Detvy namiesto do roku 1638 už do roku 1636. V podobnom duchu autorka sumarizuje hlavné výsledky svojej práce o osídlení Vígľaškého panstva a vzniku Detvy aj v novšom príspevku uverejnenom v zborníku *Detva : Tradície, premeny a súčasnosť*.¹³³ Podobne ako predošlí autori, ani ona sa v týchto prácach nedotýka vzniku roztrateného osídlenia v okolí Detvy.

V súvislosti s osídlením je potrebné spomenúť aj záujem uvedenej autorky o výskum najstarších rodov, ktoré získali na tomto území majetkové donácie, nakoľko tie sa neskôr stali základom chotárov viacerých tu založených dedín.¹³⁴ Osobitne sa autorka venovala

¹²⁸ BALAŠA, G.: Lazy vo Zvolenskom okrese. In: *Krásy Slovenska*, LIII, 1976, č. 10, s. 458-459.

¹²⁹ ŽUDEL, J.: *Stolice na Slovensku*. Bratislava, 1984.

¹³⁰ ĎURKOVÁ, M.: Vývoj osídlenia Zvolenskej a Pliešovskej kotliny v stredoveku. In: *HČ*, 44, 1996, č. 2, s. 161-185.

¹³¹ ĎURKOVÁ, M.: Sídliskové pomery na Vígľašskom panstve do začiatku 16. storočia. In: *HČ*, 41, 1993, č. 1, s. 23-35.

¹³² ĎURKOVÁ, M.: Podpoľanie a najstaršie dejiny Detvy. In: *HČ*, 47, 1999, č. 3, s. 383-403.

¹³³ ĎURKOVÁ, M.: Niektoré aktuálne problémy vo výskume najstarších dejín Detvy. In: *Detva : Tradície, premeny a súčasnosť*. Zostavila Tatiana Figurová. Detva, 2006, s. 29-33.

¹³⁴ ĎURKOVÁ, M.: Najstaršie rody vo Zvolenskej stolici. In: *Najstaršie rody na Slovensku*. Zostavila Katarína Štulrajterová. Martin, 1994, s. 114-119; ĎURKOVÁ, M.: Rod Mičinských z Mičinej. In: *Historický zborník*, 12, 2002, č. 1-2, s. 24-36; ĎURKOVÁ, M.: Radvanskovci z Radvane : Najstaršie dejiny rodu. In: *Historický zborník*, 15, 2005, č. 2, s. 13-22; ĎURKOVÁ, M.: Vznik a vývoj najstaršej Zvolenskej šľachty. In: *HČ*, 56, 2008, č. 1, s. 3-28.

v samostatnej štúdii tiež inštitúcii strážcov lesa (custodes silvarum), ktorá bola súčasťou kráľovskej služobníckej organizácie.¹³⁵

Nemecké osídlenie na území celej Zvolenskej stolice v stredoveku spracoval Vladimír Rábik.¹³⁶ Napriek tomu, že niektoré sídla nesprávne lokalizoval do Zvolenskej kotliny (Dobrá Niva, Babiná) a iné z nej zase neodôvodnene vyňal (Slovenská Ľupča, Ľubietová), dospel k niektorým novým záverom. Podľa jeho zistení nemeckí kolonisti na území vlastnej kotliny nepochybne dosídlili len Zvolen, Banskú Bystricu, Slovenskú Ľupču, Ľubietovú a pravdepodobne založili Nemce a Strelníky. Hostí spomínaných v Kováčovej, Sielnici a Badíne považuje za kolonistov domáceho pôvodu. Okrem etnicity venoval čiastočnú pozornosť aj zakladaniu dedín na nemeckom práve, medzi ktoré zaradil Hornú Mičinú, Ponickú Lehôtku a Hiadel'.

Novovekého osídlenia okolia Detvy sa okrajovo dotkol Branislav Olah.¹³⁷ Jeho práca sa zameriava predovšetkým na využitie krajiny Podpoľania v minulosti (tzv. historický land use). V súvislosti s tým, na základe porovnania máp 1. a 2. vojenského mapovania, čiastočne načrtol aj proces vývoja osídlenia okolia Detvy v nami skúmanom období. Týmto spôsobom podal hrubú charakteristiku stavu osídlenia na konci 18. storočia a v polovici 19. storočia a zároveň vyhodnotil zmeny stavu osídlenia, ktoré nastali medzi oboma takto vymedzenými prierezmi. Z pohľadu histórie je pri takto zvolenej metodike výskumu osídlenia potrebné negatívne hodnotiť absenciu hlbšieho štúdia písomných prameňov.

K výskumu charakteru osídlenia Podpoľania svojimi prácami prispel aj Ján Žilák.¹³⁸ Naposledy najstaršie písomné správy o niektorých sídlach Zvolenskej kotliny prehodnotil a doplnil Pavol Maliniak.¹³⁹ V samostatnej štúdii sa tento autor venoval aj najstarším dejinám obce Môťová.¹⁴⁰

Dôležitými pomôckami pri výskume osídlenia sú tiež rôzne spracovania, či vydania archívnych prameňov. Rozbor najstaršieho zachovaného kongregačného protokolu Zvolenskej stolice realizoval Ctibor Matulay.¹⁴¹ Od rovnakého autora pochádza aj registár najstarších písomností viažucich sa k mestu Banská Bystrica.¹⁴² Jozefskú evidenciu

¹³⁵ ĐURKOVÁ, M.: Osídlenie historického mikroregiónu Zvolen a inštitúcia custodes silvarum z pohľadu najstarších písomných prameňov. In: *Zvolen 1243 – 2008 : Zborník príspevkov z vedeckých konferencií*. Zvolen, 2008, s. 105-108.

¹³⁶ RÁBIK, V.: Nemecké osídlenie na území Zvolenskej župy v stredoveku. In: *HC*, 49, 2001, č. 1, s. 37-62.

¹³⁷ OLAH, B.: *Vývoj využitia krajiny Podpoľania : Starostlivosť o kultúrnu krajinu prechodnej zóny BR Poľana*. Zvolen, 2003; OLAH, B.: Vývoj osídlenia a využívania krajiny južného Podpoľania. In: *Detva : Tradície, premeny a súčasnosť*. Zostavila Tatiana Figurová. Detva, 2006, s. 179-184.

¹³⁸ ŽILÁK, J.: Zo starších dejín baníctva na území dnešného Zvolenského okresu. In: *Stredné Slovensko 9 : Spoločenské vedy*. Martin, 1990, s. 123-127; ŽILÁK, J.: *Sklárne na Podpoľaní*. Detva, 2004.

¹³⁹ MALINIÁK, P.: K interpretáciám najstarších písomných dokladov o osídlení Zvolenskej kotliny. In: *Acta historica Neosoliensia 10*. Banská Bystrica, 2007, s. 58-69.

¹⁴⁰ MALINIÁK, P.: K stredovekým dejinám obce Môťová. In: *Zvolen 1243 – 2008 : Zborník príspevkov z vedeckých konferencií*. Zvolen, 2008, s. 109-113.

¹⁴¹ MATULAY, C.: Kongregačný protokol Zvolenskej župy z r. 1506 – 1579. In: *Historické štúdie XI*. Bratislava, 1966, s. 195-217.

¹⁴² MATULAY, C. (ed.): *Mesto Banská Bystrica : Katalóg administratívnych a súdnych písomností (1020) 1255 – 1536*. Bratislava, 1980.

obyvateľstva na území Zvolenskej stolice spracoval Jozef Gindl.¹⁴³ Dobrou pomôckou sú tiež maďarské vydania portálneho súpisu z roku 1549¹⁴⁴ a domového súpisu z roku 1598.¹⁴⁵

Z prác maďarskej historiografie¹⁴⁶ sú často na Slovensku citované najmä diela László Zolnaya.¹⁴⁷ Pomerne málo známe a preto aj minimálne využívané pri výskume dejín regiónu sú však niektoré ďalšie práce maďarskej historiografie (napr. Eszter Magyar).¹⁴⁸

Kartografické spracovanie osídlenia

Nakoniec nemožno opomenúť kartografické spracovanie výskumu vývoja osídlenia Slovenska, v rámci neho aj Zvolenskej kotliny, publikované v dvoch národných atlasoch. Darina Bialeková vo svojej mape *Osídlenie v 5. – 8. storočí* v staršom *Atlase SSR* znázornila Zvolen a jeho bezprostredné okolie ako jeden z výbežkov súvislého slovanského osídlenia datovaného do 8. a začiatku 9. storočia.¹⁴⁹ Podobne iba osídlenie okolia Zvolena zachytil na mape znázorňujúcej osídlenie v dobe veľkomoravskej aj Bohuslav Chropovský.¹⁵⁰ Osídlenie s väčšou hustotou v porovnaní s predošlým atlasom zakreslil už v novšom *Atlase krajiny SR* na mape včasnostredovekého osídlenia Slovenska Peter Šalkovský. Na území Zvolenskej kotliny, resp. na jej hranici, znázornil 2 opevnené sídliská, 2 neopevnené sídliská z obdobia včasnoslávanského a predveľkomoravského a napokon ešte 5 neopevnených sídlisk z obdobia Nitrianskeho kniežatstva a veľkomoravského obdobia.¹⁵¹

Mapy osídlenia do polovice 13. storočia v staršom *Atlase SSR* vypracovali Richard Marsina s Alojzom Habovštiakom.¹⁵² Mapu rovnakého chronologického záberu v novšom *Atlase krajiny SR* (paradoxne chudobnejšiu na zakreslené sídla) vypracoval Alexander Ruttkay.¹⁵³ Na tvorbe oboch atlasov sa podieľal aj historický geograf Juraj Žudel, ktorý vypracoval statické mapy osídlenia Slovenska reprezentujúce jeho stav k trom časovým

¹⁴³ GINDL, J.: Obyvateľstvo Zvolenskej stolice vo svetle úradnej štatistiky z roku 1788. In: *Historický sborník kraja III*. Banská Bystrica, 1967, s. 90-106.

¹⁴⁴ MAKSAY, F.: *Magyarország birtokviszonyai a 16. század közepén*. Budapest, 1990.

¹⁴⁵ DÁVID, Z.: *Az 1598. évi házösszeírás*. Budapest, 2001.

¹⁴⁶ Základy systematického archívneho výskumu po maďarsky píšucich autorov ako napr. A. Föglein, L. Haán, F. Kubinyi, F. Pesty, či B. Radvánszky spadajú už do druhej polovice 19. storočia.

¹⁴⁷ ZOLNAY, L.: A Zólyom vármegyei Zolnay-család. In: *Turul*, roč. 11, 1938, č. 1, s. 26-37; ZOLNAY, L.: *Vadászatok a régi Magyarországon*. Budapest, 1971; ZOLNAY, L.: A Madách család eredete. In: *A Nógrád megyei múzeumok évkönyve*, IX, 1983, s. 11-35; ZOLNAY, L.: A "Balassák" és a Felvidék (Adatok a XIII-XIV. század néhány kritikus évtizedéhez). In: *Borsodi levéltári évkönyv*, 5, 1985, s. 83-165.

¹⁴⁸ MAGYAR, E.: *A feudalizmus kori erdőgazdálkodás az Alsó-Magyarországi bányavárosokban (1255 – 1747)*. Budapest, 1983.

¹⁴⁹ BIALEKOVÁ, D.: Osídlenie v 5. – 8. stor. M 1 : 1 500 000. In: *Atlas Slovenskej socialistickej republiky* (ďalej *Atlas SSR*). Bratislava, 1980, s. 109, mapa č. 10.

¹⁵⁰ CHROPOVSKÝ, B.: Osídlenie v období Veľkej Moravy. M 1 : 1 000 000. In: *Atlas SSR*, s. 109, mapa č. 12.

¹⁵¹ ŠALKOVSKÝ, P.: Včasnostredoveké osídlenie (koniec 5. – začiatok 10. stor.). M 1 : 1 500 000. In: *Atlas krajiny Slovenskej republiky* (ďalej len *Atlas krajiny SR*). Bratislava; Banská Bystrica, 2002, s. 37, mapa č. 7.

¹⁵² MARSINA, R. – HABOVŠTIK, A.: Osídlenie od druhej polovice 10. storočia do roku 1250. M 1 : 500 000. In: *Atlas SSR*, s. 110-111, mapa č. 14.

¹⁵³ RUTTKAY, A.: Osídlenie územia v 10. storočí až prvej polovici 13. storočia. M 1 : 500 000. In: *Atlas krajiny SR*, s. 34-35, mapa č. 1.

prierezom 1511 – 1530,¹⁵⁴ 1598,¹⁵⁵ 1720.¹⁵⁶ Všetky tieto posledne zmienené mapy boli vyhotovené a publikované v mimoriadne vhodnej mierke 1 : 500 000, ktorá umožňuje dobrú identifikáciu všetkých znázornených sídel. Dynamickú mapu znázorňujúcu vývoj osídlenia na okolí Banskej Bystrice vypracovali pre *Atlas SSR* v mierke 1 : 200 000 Peter Ratkoš s Jozefom Vozárom.¹⁵⁷

Všetky zmienené výskumy a publikované práce predstavovali východisko pri našom výskume dejín územia Zvolenskej kotliny, predovšetkým však jej osídlenia. Svojou prácou sme sa snažili nadviazať na tieto staršie výskumy a doplniť ich o nové poznatky získané vlastnými výskumami. Následne tak posunúť naše poznanie o procesoch osídľovania územia Zvolenskej kotliny o ďalší krok dopredu.

¹⁵⁴ ŽUDEL, J.: Osídlenie územia v r. 1511 – 1530. M 1 : 500 000. In: *Atlas krajiny SR*, s. 38-39, mapa č. 8.

¹⁵⁵ ŽUDEL, J.: Osídlenie v roku 1598. M 1 : 500 000. In: *Atlas SSR*, s. 114-115, mapa č. 23.

¹⁵⁶ ŽUDEL, J.: Osídlenie v roku 1720. M 1 : 500 000. In: *Atlas SSR*, s. 118-119, mapa č. 30.

¹⁵⁷ RATKOŠ, P. – VOZÁR, J.: Osídlenie banskobystričského banského revíru v 13. – 18. stor. M 1 : 200 000. In: *Atlas SSR*, s. 116, mapa č. 24.